

Könül ƏLİYEVƏ

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: Konulqabilqizi@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.2.109>

**AZƏRBAYCAN NAĞILLARINDA TARİXİ ŞƏXSİYYƏT
OBRAZLARININ POETİKASI
(İSGƏNDƏR ZÜLQƏRNEYN OBRAZI ƏSASINDA)**

Açar sözlər: İsgəndər Zülqərneyn, Makedoniyalı İsgəndər, folklor, nağıl, Nizami, Firdovsi, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Koroğlu”

SUMMARY

KONUL ALIEVA

**POETICS OF IMAGES OF HISTORICAL FIGURES IN AZERBAIJANI FAIRY
TALES (BASED ON THE IMAGE OF ISKANDAR DHU AL-QARNAYN)**

The research on the poetics of the images of historical figures in Azerbaijani fairy tales based on the image of Iskandar Dhu al-Qarnayn confirmed the relevance of the topic firstly. From this point of view, it is believed that there is a serious need for the development of the problem in the monographic plan. The investigation showed that when studying the images of historical figures in folklore texts the genre poetics of each text must be taken into consideration. Because each genre of folklore has “its own poetics” in relation to reality. In this regard, the legends are considered the closest genre to historical reality. In other words, the legends carry the status of oral history. But in fairy tales reality in all cases undergoes a serious change, passing through the filter of artistic imagination and fiction. The analysis of the tale “Iskandar and the soldier Lal Khuftan” showed that here only few details connect the hero of the work – Alexander with his historical prototype Alexander the Great. In this aspect, the plot of the text is purely folklore origin. Arabic, Persian and Turkish folklore plots are mixed in the tale with one another. First of all, here one can meet some episodes of the Hadith about the Prophet Ibrahim. In the tale there are also signs of the meeting Rustam and Sohrab in the epic “Shahnameh” by Ferdowsi. However, the poetic concept of the father-son confrontation in the tale is connected with the Azerbaijani-Oghuz epic plots as a whole. Although in Ferdowsi’s work Rustam killed his own son, but in the Azerbaijani-Oghuz epic the fathers and sons are reunited with one another.

Keywords: Iskandar Dhu al-Qarnayn, Alexander the Great, folklore, fairy tale, Nizami, Ferdowsi, “Kitabi-Dede Gorgud”, “Koroglu”

РЕЗЮМЕ

**ПОЭТИКА ОБРАЗОВ ИСТРИЧЕСКОЙ ЛИЧНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
СКАЗКАХ (НА ОСНОВЕ ОБРАЗА ИСКЕНДЕРА ЗУЛЬ-КАРНАЙНА)**

Проведенное нами исследование о поэтике исторических образов в азербайджанских сказках, на основе образа Искендера Зуль-Карнайна, прежде всего, утвердило актуальность темы. В связи с этим, мы считаем, что требуется серьезная разработка упомянутой проблемы в монографическом плане. Изыскание показало, что исследуя исторические личности в фольклорных текстах, нужно обязательно учитывать жанровую поэтику каждой темы. Потому, что каждый фольклорный жанр

имеет «свою поэтику» в отношении к реальности. По этой же причине, предания считаются самыми близкими жанрами к исторической реальности. Другими словами, предания имеют статус устной истории. Тем не менее, реальность в сказках, во всех случаях, претерпевают серьезные изменения исходя из художественного воображения, литературного вымысла. Анализ сказки «Искендер и солдат Лал Хуфтан», показал, что Искендер, который является героем произведения, сочетает слишком мало чего, со своим историческим прототипом Александром Македонским. В этом плане, сюжет текста полностью имеет фольклорное происхождение. В сказке арабские, персидские и тюркские фольклорные сюжеты переплелись между собой. Здесь мы, в первую очередь, сталкиваемся с некоторыми эпизодами Хадиса (предание, основанное на случае из жизни или какого-либо изречения пророка Мухаммеда и его сподвижников) о пророке Ибрагиме. В сказке, также, встречаются следы противостояния Рустама-Сохраба в эпосе Фирдоуси «Шах-наме». Тем не менее, поэтическая концепция противостояния отца-сына, имеющаяся в сказке, полностью связана с сюжетами азербайджано-огузскими эпическими сюжетами. Несмотря на то, что у Фирдоуси Рустам убивает своего собственного сына, в азербайджано-огузском эпосе отцы и сыновья воссоединяются друг с другом.

Ключевые слова: Искендер Зу-ль-Карнайн, Александр Македонский, фольклор, сказка, Низами, Фирдоуси, «Книга моего деда Коркута», «Короглу»

Giriş. Azərbaycan folklorunda, xüsusilə də epik növə daxil olan, nağıl, dastan, əfsanə və rəvayətlərdə tarixdə yaşamış şəxsiyyətlərin obrazlarına da rast gəlinir: Dara, İsgəndər Zülqərneyn, Şah İsmayıl, Şah Abbas, Topal Teymur, Nadir şah və s. Bu tarixi şəxsiyyətlərin folklor obrazlarına çevrilməsi, heç şübhəsiz ki, onların real tarixdə oynadıqları böyük rollarla, məşhurluqları ilə bağlıdır. Həmin şəxsiyyətlərin içərisində İsgəndər istisna olmaqla digərləri Azərbaycan tarixi ilə yaxından və uzaqdan bu və ya digər şəkildə bağlıdırlar. Şərqdə və Azərbaycanda İsgəndər Zülqərneyn adı ilə məşhurlaşmış Makedoniyalı İskəndəri Azərbaycan folklorunda Nizami Gəncəvi məşhurlaşdırmışdır. Dahi Azərbaycan şairinin “Xəmsə”sinə daxil olan sonuncu poema-məsnəvinin baş qəhrəmanı İsgəndərdir. İsgəndər Zülqərneyn də daxil olmaqla folkloradakı digər tarixi şəxsiyyət obrazları haqqında ciddi elmi mübahisələr mövcuddur. Mütəxəssislərin bir hissəsi folkloradakı bu obrazları bilavasitə tarixi prototipləri ilə əlaqələndirənlər də, digər hissəsi bu tarixi şəxsiyyətlərin bilavasitə (birbaşa) təcəssüm olunmasını qəbul etmirlər. İkincilərin fikirlərinə görə, folkloradakı obrazların hamısının əsasını epik-mifoloji arxetiplər təşkil etmiş, sonradan bu arxetiplər müəyyən siyasi-ideoloji və s. maraqlardan irəli gəlməklə tarixi şəxsiyyətlərin adları ilə əlaqələndirilmişdir. İsgəndər Zülqərneyn və digər tarixi şəxsiyyətlərlə bağlı obrazların quruluşuna diqqət yetirdikdə onlarda hər iki baxışı təsdiq edən məqamların olduğunu görürük. Bu cəhətdən, Azərbaycan nağıllarında İsgəndər Zülqərneyn obrazında tarix və folklor üzvi şəkildə bir-birinə qaynaşmışdır.

Tədqiqat. Folklorada tarixi şəxsiyyətlə bağlı bütün məsələlərin əsasında “folklor və tarix” problemi durur. Bu problem haqqında ən müxtəlif fikirlər deyilmişdir. Həmin fikirlər çox vaxt bir-birini inkar etsə də, olanlar folklorun tarixlə əlaqəsini bu və ya digər şəkildə həm də təsdiq edir. Lakin folklor mətnləri bilavasitə tarixi qaynaqlar deyildir. Bu cəhətdən, folklorla tarixin əlaqəsi çox mürəkkəbdir və burada birmənalı şəkildə hökm

vermək, yaxud folklorla tarix arasında bərabərlik, ya da inkarlıq işarəsi qoymaq mümkün deyildir. Akademik Muxtar Kazımoğlunun yazdığı kimi, “xalq ədəbiyyatı tarixi hadisələri necə, hansı formada əks etdirir və tarixi hadisələri əks etdirməkdə folklor janrları arasında fərqlər varmı” sualına heç də hamı eyni cavab vermir” [10, s. 145].

Alimin sözlərində böyük həqiqət vardır. Doğrudan da, folklor janrlarının gerçəkliyi, tarixi hadisələri inikas etmə xüsusiyyətləri eyni deyildir. Məsələn, tarixi hadisələr əfsanələrdə fantastik biçimdə, rəvayətlərdə olmuş əhvalatlar [1, s. 3; 4, s. 129; 5, s. 245; 7, s. 33; 9, s. 102; 13, s. 339; 14, s. 43; 15, s. 282, 294; 17, s. 7; 18, s. 34], nağıllarda isə bədii yalan, uydurma kimi təqdim olunur [23, s. 47; 20, s. 102; 22, s. 124-125; 3, s. 49; 19, s. 60-62].

Tarix və folklor məsələsinin çox mürəkkəb olduğunu vurğulayan professor Füzuli Bayat göstərir ki, “tarix boyunca hər cür sosial, siyasi, iqtisadi və insani hadisələr sözlü şəkildə folklor məhsulu kimi yaşadılmış, bunlardan bəziləri rəsmi tarixin yazılmasına kömək etmişdir” [2, s. 80].

Bu fikirdən göründüyü kimi, folklor mətnləri bəzən müəyyən tarixi məsələlərin araşdırılmasında, yaxud müəllifin dediyi kimi, “rəsmi tarixin yazılmasında” köməkçi qaynaq rolunu oynaya bilir. Bu mənada, “folklor və tarix”, yaxud “tarix və folklor” münasibətləri ilə bağlı faktların hər birinə fərdi şəkildə yanaşmaq lazım olduğu kimi, burada ümumi qanunauyğunluqlar da vardır. Bu münasibətlərdə əsas prinsip ondan ibarətdir ki, tarix folklor mətnlərində heç vaxt olduğu kimi əks olunmayaraq, folklor düşüncəsinin bədiiləşdirmə süzgəcindən keçərək obrazlaşır (bədii söz hadisəsinə çevrilir). Bu mənada, folklor mətnindəki hər hansı bir tarixi şəxsiyyətin obrazına heç vaxt bilavasitə prototipin birbaşa inikası kimi baxmaq olmaz.

Bu məsələdə ikinci əsas prinsip ondan ibarətdir ki, hər bir folklor janrının tarixə, gerçəkliyə münasibəti həmin janrın öz poetikasından irəli gəlməklə fərdi olur. Yəni rəvayətlərdəki “tarixlə”, nağıllardakı “tarixi” bir-birilə eyniləşdirmək olmaz. Nağıl tarixdən aldığı hadisələri bədii yalan, uydurma süzgəcindən keçirir. Biz bunu “İsgəndərlə Əsgər Ləl Xiftən” nağılında [16, s. 50-53] çox aydın şəkildə görə bilərik.

İstər Azərbaycan folkloru, istərsə də ümumən Şərqi folklorundakı bütün İsgəndər obrazlarının prototipi tarixi şəxsiyyət olan Makedoniyalı İsgəndərdir [24]. Onun haqqında XI əsrdə Əbülqasim Firdovsi “Şahnamə”də, XII əsrdə Nizami “Xəmsə”də bəhs etmişlər. Şərqi folklorunda İskəndər obrazının geniş yayılmasına bu əsərlər də təkan vermişdir. Ona görə də folklordakı İskəndər obrazı çox mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu cəhətdən, “İsgəndərlə Əsgər Ləl Xiftən” nağılı tarixi İsgəndər obrazının folklorda nə qədər güclü poetik dəyişmələrə uğradığını görməyə imkan verir.

Nağılda deyilir ki, davaların birində İsgəndər Cəmşid adlı bir padşahı basdı. Cəmşid padşahın Güləndam adlı bir gözəl qızı var idi. İsgəndər bac-xəracla birlikdə Güləndamı da Cəmşiddən aldı, götürdü öz torpağına gəldi [16, s. 50].

İ.S.Braginski Cəmşid obrazı haqqında yazır ki, o, İran mifologiyası və eposunda Pişdadilər sülaləsindən olan şahdır. Adı “Avesta”da Yima altında keçir. “Şahnamə”də Cəmşidin yeddi yüz illik şahlığı “qızıl dövr” kimi təsvir olunur [21, s. 272].

Göründüyü kimi, İran epik-mifoloji ənənəsində mifik obraz (ilk mədəni quruculuq fəliyyəti ilə məşğul olan qəhrəman) kimi təqdim olunan Cəmşid nağılda İsgəndərlə əlaqələndirilmişdir. Bunun əsasında Makedoniyalı İsgəndərin İrani işğal etməsi tarixi faktı durur.

Nağılda deyilir ki, aylar ötdü, illər keçdi. Güləndamın İsgəndərdən bir oğlu oldu. Oğlanın anadangəlmə əli, ayağı total idi. İsgəndər uşağın total olduğundan acıqlandı, onu anasına verdi. Güləndama xeyli qoşun qatıb atasının torpağına yola saldı. Ora bir çöl idi. Qoşun əhli susamışdı. Çox axtardılar, su tapa bilmədilər. Güləndam da oğlu qucağında bir tərəfdə gəzib su axtarırdı. Güləndam çöldə İbrahim peyğəmbərə rast gəldi. İbrahim peyğəmbər Güləndamın qucağında uşağı görüb onun burada nə gəzdini, kim olduğunu xəbər aldı. Güləndam başına gələnləri İbrahime nağıl eylədi. İbrahimin o anaya yazığı gəldi. Uşağı onun qucağından aldı. Əlini onun bədəninə çəkdi. Uşağın əli-qolu açıldı, sappasağ oldu.

İbrahim dedi:

– Bu uşağın adını Əsgər Ləl Xiftən qoydum. Mən əlimi onun bədəninə çəkdiyim üçün bədəni ləl ilə örtülüdür. Onu heç bir qılinc kəsməz. Uşağı götürüb atanın torpağına gedərsən. Əsgər Ləl Xiftən böyüyər, elə bir pəhləvan olar ki, onun qabağına çıxan ola bilməz. Əsgər Ləl Xiftəni atası İsgəndərə qənim eylədim. O, bunu total görüb sənə üstünə atdı, bəyənmedi. Əsgər böyüyər, gedər İsgəndəri basar.

Güləndam İbrahime alqış eylədi. O, çöldə özünün, oğlunun, qoşun əhlinin susuz olduğunu söylədi.

İbrahim əlindəki əsanı yerə vurdu, yerdən bir çeşmə cari oldu. Güləndam bundan çox sevindi, əyildi özü, oğlu o çeşmənin suyundan içdilər. Geri dönəndə gördülər İbrahim yoxdur. Güləndam qoşunun içinə gəldi. İbrahim barədə bir söz demədi. Ancaq bu yanda bir çeşmə tapdığını söylədi. Qoşun əhli gəldilər, o çeşmədən su içdilər. Sonra yola düşdülər. Güləndamı gətirdilər, atasının torpağına qoyub qayıtdılar [16, s. 50-51].

Burada bir neçə motiv bir-birinə qovuşmuşdur. İsgəndərin öz oğlundan imtina etməsinin tarixlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Bu, tamamilə folklor süjetidir. Həmin süjetdə ən maraqlı obraz İbrahim peyğəmbərdir. Nağılda Cəmşidin qızının səhrada su axtarması İbrahim peyğəmbərin ikinci arvadı Həcər haqqındakı süjetlə qovuşmuşdur.

İbrahim peyğəmbərin övladı olmadığına görə o, birinci arvadı Saranın razılığı ilə öz qulluqçusu Həcərlə evlənmiş və bu evlilikdən İsmayıl peyğəmbər doğulmuşdur. Sara qısqanlıq etdiyi üçün Cənab Allah İbrahim peyğəmbərə Həcərlə İsmayılı indiki Məkkə torpaqlarında yerləşən susuz, qızmar bir çöllüyə aparmasını buyurmuşdur. O, əmri yerinə yetirərək, ailəsini orada tərk etmişdir. Həcər su axtarmış, Cəbrayıl yerə enərək ayaqlarını (yaxud qanadlarını) yerə vurmuş və yerdən sonradan Zənzəm adlandırılan bulaq fışqırmışdır [6, s. 131].

Hədəisdə bulağı Cəbrayıl mələk yaratsa da, nağılda İbrahim peyğəmbərin özü yaradır. Ancaq süjetin qaynağı bununla qurtarmır. Biz burada “Dədə Qorqud” eposu ilə də səsləşmə görürük. Nağılda İbrahim peyğəmbər uşağın bədənini əl çəkərək, onu həm sağaldır, həm də bədənini qılınckəsməz edir. “Dədə Qorqud” dastanında da, demək olar ki, eyni mənzərəni görürük:

1. Nağıldakı uşaq əli, ayağı topal olduğu üçün atası İskəndər onu qəbul etmir. “Dədə Qorqud” dastanında da Alp Aruzun çobanı bulaqda tutduğu pəri qızına cinsi təcavüz edir və eybəcər quruluşa malik olan Təpəgöz doğulur. Pəri Təpəgözü gətirib onun bioloji atasına versə də, çoban uşağı qəbul etmir [11, s. 98].

2. İbrahim peyğəmbər uşağın bədənini əl çəkərək, onu qılınckəsməz etdiyi kimi, pəri qızı da öz oğlunun barmağına bir üzük taxaraq onun bədənini qılınckəsməz və oxbatmaz edir.

3. Güləndamın oğlu öz atasına qarşı çıxdığı kimi, Təpəgöz də atasına, atalığına (Aruza) və atasının mənsub olduğu Oğuz elində qarşı çıxır.

Nağılda deyilir ki, Güləndam atasının yanına gəldi. Başına gələni ona söylədi. Cəmşid padşah bundan qəmgin oldu. Güləndam İbrahim peyğəmbərin dediklərini atasına da açmadı. Güləndam oğlu Əsgər Ləl Xiftəni böyütdü. Əsgər böyüdü, yekə oğlan oldu. Güləndam onu məşhur pəhləvanların yanına qoydu. Əsgər pəhləvanlardan pəhləvanlıq məşqini öyrəndi. Qılınç vurmağı, qalxan tutmağı, nizə oynatmağı bildi. Günlərin bir günü Güləndam oğlu Əsgərin yanına gəldi. Hazırlanıb İsgəndərin üstünə getməyi söylədi. Güləndam özü də yola hazırlaşdı. Güləndam oğlu Əsgər ilə Cəmşid padşahın yanına gəldi. Ondan izin aldı. Cəmşid padşah Əsgər Ləl Xiftənə yaxşı qoşun verdi. Əsgər Ləl Xiftən anası ilə, qoşun başında yola düşdü. Gəldi, İsgəndərin torpağına yetişdi. İsgəndərə xəbər verdilər ki, bir pəhləvan qoşun çəkib sənün üstünə gəlibdir.

İsgəndər oğlu Məhəmməd-Nemət-Puşu çağırdı. Qoşun verib Əsgər Ləl Xiftənin qabağına göndərdi. Əsgər meydana çıxdı. Məhəmməd-Nemət-Puş onun meydanına gəldi. İki dilavər güləşdi. Axırda Əsgər Ləl Xiftən Məhəmməd-Nemət-Puşu yıxdı, qolunu bağladı, çadırına apardı. Qoşun əhli, başçılarını tutulmuş görüb qayıtdılar. İsgəndərin yanına getdilər. Əhvalatı ona söylədilər. İsgəndər bundan acıqlandı. Bu dəfə Əmirxan pəhləvanı, oğlu Məhəmməd Şirzadla qoşun verib Əsgərin üstünə göndərdi. Yenə Əsgər meydana çıxdı. Onun meydanına bir neçə pəhləvan gəldi. Əsgər hamısını öldürdü. Axırda Əmirxan onun meydanına çıxdı. Güləşdilər. Əsgər Əmirxanı da yıxdı, əlini-qolunu bağladı, çadırına apardı. Əsgər yenə meydana qayıtdı. Bu dəfə onun meydanına Məhəmməd Şirzad çıxdı. Onlar güləşdilər. Əsgər Məhəmməd Şirzadı da yıxdı. Onun qolunu da bağlayıb çadırına apardı. Pəhləvanların Əsgər Ləl Xiftən tərəfindən yıxılıb əl-qolu bağlı dustaq olduqları xəbəri İsgəndərə çatdı. İsgəndər bundan çox qəzəbləndi. Özü qoşun çəkib Əsgərin üstünə gəldi. Əsgər Ləl Xiftən yenə meydana çıxdı. İsgəndər Əsgərin meydanına gəldi. Əsgər ilə İsgəndər güləşməyə başladılar. Nə Əsgər İsgəndəri, nə də İsgəndər Əsgəri tanıyırdı. Ata-oğul olduqlarını bilmirdilər. Hər ikisi çalışırdı ki, bir-birini yıxsın. Çox

güləşdilər, bir-birini yıxa bilmədilər. Axırda Əsgər Ləl Xiftən İsgəndəri götürüb yerə vurdu. Xancalını çəkib onu öldürmək istədi. İsgəndər dedi:

– Pəhləvan, igid-igidi bir dəfə yıxmaqla öldürməz.

Əsgər onu buraxdı. Bir də güləşdilər. Bu dəfə də Əsgər İsgəndəri yıxdı. Yenə xancalını çəkib onu öldürmək istədi. İsgəndər dedi:

– Ey dilavər, bizim yerdə qaydadır, pəhləvan pəhləvanı iki dəfə yox, üç dəfə yıxar, sonra öldürər.

Əsgər Ləl Xiftən İsgəndərin sözüənə inanıb onu buraxdı. İsgəndər meydandan geri qayıtdı. Əsgər Ləl Xiftənin onu yıxmasından çox qəmgin idi. Yaxında bir dağ var idi. İsgəndər o dağa çıxdı. Dağda fikirli halda dolanırdı. Birdən İbrahimə rast gəldi, İbrahim dedi:

– İsgəndər, niyə bikefsən?

İsgəndər dedi:

– Niyə bikef olmayım? Qılınc çəkdim, məğribdən məşriğə qədər bütün padşahları taxtdan saldım, meydana neçə pəhləvanlarla güləşdim. Məni yıxan olmadı. Bu gün ağzından süd iyisi gələn Əsgər Ləl Xiftən adlı bir cavan pəhləvan məni iki dəfə yıxdı. Bir də yıxsa öldürəcəkdir. Onu fikir eyləyib qəmlənmişəm.

İbrahim dedi:

– İsgəndər, sənə yeddi nərin qüvvətini verdim. Get, Əsgər Ləl Xiftəni yıxarsan.

İbrahim bunu deyib yox oldu. İsgəndər dağdan qayıtdı, Əsgər Ləl Xiftənin meydanına çıxdı. Onlar güləşməyə başladılar. Xeyli güləşdilər. Heç biri o birini yıxa bilmədi. Axırda İsgəndər bir nərə çəkdi. Əsgər Ləl Xiftəni götürdü, yerə vurdu. Sinəsinə çökdü, xancalını çəkib öldürmək istədi. Əsgər dedi:

– Pəhləvan, mən səni iki dəfə yıxdım, öldürmədim, sən məni bir dəfə yıxıb öldürmək istəyirsən?

İsgəndər dedi:

– Sizin yerdə qayda bir dəfə yıxanda öldürməkdir. Tez ol, vəsiyyətini elə ki, başını bədənindən götürürəm.

Əsgər Ləl Xiftən kim olduğunu söyləmədi. İsgəndərə nə yalvardı, nə də aman istədi. İsgəndər onun başını kəsmək istəyirdi ki, bir də Güləndam xəbər tutdu, özünü meydana saldı. Özünü, oğlunu İsgəndərə nişan verdi. Ata-oğul görüşdülər. İsgəndər yenidən Güləndamı aldı, oğlunu yanında saxladı. O gündən ata-oğul birləşdilər [16, s. 51-53].

Güləndamın oğlunu götürürək İsgəndərin üzərinə getməsi, oğulun atasının pəhləvanlarını məğlub etməsi, ata ilə oğulun bir-biri ilə qarşılaşması epizodlarında bir neçə süjet bir-biri ilə qarışmışdır.

Bunlardan birincisi Əbülqasim Firdovsinin “Şahnamə” eposudur. Əsərdə İranın məşhur pəhlivanı Rüstəm varlığından xəbərsiz olduğu oğlu Söhrabla qarşılaşır və öz oğlunu namərdcəsinə öldürür. O, Söhrabın ölərkən dediyi sözlərdən oğlunu tanısa da, artıq gec olur:

Bu qanı yerdə qoymaz atam,
Alar səndən o, qanlı bir intiqam!
Eşitdikdə Söhrabdan bu sözü dəm
Rüstəmin lap qaraldı gözü.

Yıxıldı yerə, getdi huşu haman,
Yumuldu gözü, dondu qəlbində qan.
Ayıldıqda təkrar etdi fəğan,
Eşitdi onun naləsin asiman.
Döyərdi yerə durmadan başını,
Edib sel kimi carı göz yaşını.
Əliylə edib sinəsin çak-çak,
Sovurdu başa min nədamətlə xak.
Dedi sonra: “Ey bəxti dönmüş cavan!
Atandan nədir səndə, göstər, nişan?
Ki, Rüstəm mənəm, batsın adım mənim!
Olunsun da lənətlə yadım mənim!
Mənim də əcəl qoy düşə payıma,
Atam Zal otursun mənim vayıma!” [8, s. 1]

Ata-oğul qarşılaşması ilə “Kitabi-Dədə Qorqud”da da, “Koroğlu” dastanında da qarşılaşırıq. Lakin Firdovsidən fərqli olaraq, Azərbaycan dastanlarında ata öz oğlunu öldürmür. “Dədə Qorqud” dastanının XI boyunda Uruz (oğul) düşmənin qalasında əsir olan atasını (Salur Qazanı) xilas etməyə gedir. Onlar əvvəlcə bir-birini tanımayaraq vuruşurlar. Daha sonra kim olduqlarını bilir və birləşərək düşməni məğlub edirlər [11, s. 122-123].

“Koroğlu” dastanında Koroğlu ilə varlığından xəbərsiz olduğu oğlu Kürdoğlu arasındakı qarşılaşma nağıldakı süjetlə, demək olar ki, çox oxşardır. Bu savaşda iki dəfə Kürdoğlu qalib gəlir. Lakin o, hər dəfə tanımadığı atasına aman verir. Üçüncü dəfə Koroğlu Kürdoğlunu məğlub edərək onu öldürmək istəyir. Lakin Koroğlunun arvadı Nigar xanım Koroğlunu namərd hərəkət etməyə qoymur: “O, səni iki dəfə yıxıb kəsməyib. Səni onu bir dəfə yıxcaq kəsirsən? Heç bu namərdlik Koroğlu adına yaraşarmı?” [12, s. 363].

Göründüyü kimi, Firdovsidə Rüstəm namərdlik edərək öz oğlunu öldürdüyü halda, Koroğlu mərdlik əxlaqına sadıq qalaraq Kürdoğlunu öldürmür. Bu cəhətdən, İsgəndərlə oğlunun qarşılaşması süjet baxımından Koroğlunun öz oğlu ilə qarşılaşması ilə daha çox səsləşir.

Bundan başqa, Rüstəmlə Söhrabın qarşılaşmasında ana iştirak etmədiyi halda, nağılda ata ilə oğul arasında vasitəçiliyi Güləndam ana, Koroğlu ilə Kürdoğlu arasında vasitəçiliyi Nigar ana (Kürdoğlunun ögey anası) yerinə yetirir. Hər iki mətndə analar qovuşdurucu funksiyanı həyata keçirirlər.

Nəticə. Apardığımız təhlil bizə aşağıdakı qənaətlərə gəlməyə imkan verir:

1. Azərbaycan nağıllarında tarixi şəxsiyyət obrazlarının poetikası haqqında İsgəndər Zülqərneyn obrazı əsasında apardığımız tədqiqat ilk növbədə mövzunun aktuallığını təsdiqlədi. Bu cəhətdən belə hesab edirik ki, sözü gedən problemin monoqrafik planda işlənməsinə ciddi ehtiyac vardır.

2. Tədqiqat göstərdi ki, folklor mətnlərində tarixi şəxsiyyət obrazlarını araşdırarkən mətnin janr poetikası hökmən nəzərə alınmalıdır. Çünki hər bir folklor janrının gerçəkliyə münasibətdə “öz poetikası” vardır. Bu cəhətdən,

rəvayətlər tarixi reallığa ən yaxın janr hesab olunur. Başqa sözlə, rəvayətlər şifahi tarix statusunu daşıyır. Ancaq nağıllarda reallıq bütün hallarda bədii təxəyyül, bədii uydurma süzgəcindən keçərək ciddi şəkildə dəyişmələrə məruz qalır.

3. “İsgəndərlə əsgər Ləl Xuftən” nağılının təhlili göstərdi ki, əsərin qəhrəmanı olan İsgəndəri burada öz tarixi prototipi olan Makedoniyalı İsgəndərlə çox az şey bağlayır. Bu cəhətdən, mətnin süjeti tamamilə folklor mənşəlidir.

4. Nağılda ərəb, fars və türk folklor süjetləri bir-birinə qarışmışdır. Burada biz ilk növbədə İbrahim peyğəmbər haqqındakı hədisin bəzi epizodları ilə qarşılaşırıq. Nağılda Firdovsinin “Şahnamə” eposundakı Rüstəm-Söhrab qarşılaşmasının da izləri görünür. Ancaq nağıldakı ata-oğul qarşıdurmasının poetik konsepsiyası bütövlükdə Azərbaycan-Oğuz epik süjetləri ilə bağlıdır. Firdovsidə Rüstəm öz oğlunu öldürsə də, Azərbaycan-Oğuz eposunda atalar və oğullar bir-biri ilə qovuşurlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbaslı İ. Əfsanə və rəvayətlərin janr özünəməxsusluğu / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. XI cild. Bakı: Səda, 2002, s. 3-19

2. Bayat F. Sözlü ənənədə yaşayan yaxın tarix // “Folklor və tariximiz” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 79-85

3. Çəmənşaminli Y.V. Əsərləri, 3 cildə, III c., (məqalə, oçerk və xatirələr). Bakı: Elm, 1977, 318 s.

4. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1981, 403 s.

5. Əliyev R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları (Azərbaycan mifoloji mətnləri əsasında): Fil. elm. dok. ...dissertasiya. Bakı: 2008, 262 s.

6. Əlizadə A., Səmədov E. İslam: Tarix, Fəlsəfə və Hüquq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Bakı Mətbəəsi ASC, 308 s.

7. Fərzəliyev T. Əfsanə anlayışı və Azərbaycan əfsanələrinin təsnifinə dair // Azərbaycan SSR EA xəbərləri (“Ədəbiyyat, dil və incəsənət” seriyası) 1978, № 1, s. 32-37

8. Firdovsi Ə. Rüstəm və Söhrab. Bakı: Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1959, 200 s.

9. Hüseynova Z. Əfsanə və rəvayətlərin tədqiq problemləri // “Dədə Qorqud” jur., 2008, № 2, s. 101-110

10. Kazımoğlu M. Eposda tarixilik // “Folklor və tariximiz” mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: Elm və təhsil, 2012, s. 145-153

11. Kitabı-Dədə Qorqud / Müqəddimə, tərtib və transkripsiya F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

12. Koroğlu dastanı / Azərbaycan dastanları. 5 cildə, IV c. Tərtib edən M.H.Təhmasib. Yenidən işləyib nəşrə hazırlayanlar Ə.Cəfərli, H.İsmayilov, S.Axundova. Bakı: Çıraq, 2005, 544 s.

13. Qafarlı R. Mif və nağıl (Epik ənənədə janrlararası əlaqə). Bakı: ADPU nəşri, 1999, 448 s.

14. Qaliboğlu E. Yaradılış mifləri və Azərbaycan əfsanələri. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 180 s.

15. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. I hissə / Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
16. Nizami Gəncəvinin əsərlərinin el variantları. Tərtibçi, redaktor və izahların müəllifi Fərid Hüseyn. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC, 2021, 258 s.
17. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan eposunun əfsanə qaynaqları. Bakı: Azərneşr, 2002, 163 s.
18. Rzasoy S. Azərbaycan folklorşünaslıq tarixi və Sədnik Paşa Pirsultanlı. Bakı: Nurlan, 2008, 212 s.
19. Təhmasib M.H. Azərbaycan xalq dastanları. Orta əsrlər. Bakı: Elm, 1972, 400 s.
20. Аникин В.П. Сказки – Русское народное поэтическое творчество. Москва: Просвещение, 1971, с. 101-130
21. Брагинский И. Очерк «Джамшид» / Мифы народов мира. В 2-х томах. Том 2. Москва: Советская энциклопедия, 1982, с. 372
22. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Ленинград: Наука, 1967, 320 с.
23. Пропп В.Я. Проблемы комизма и смеха. Москва: Искусство, 1976, 183с.
24. <https://az.wikipedia.org/wiki/Makedoniyal>

